

Єжи ПОМ'ЯНОВСЬКИЙ ЛЮДИНА З ІНШОГО БОКУ

Серед тих небагатьох, які в минулому щойно столітті заслужили в Польщі на забуте ім'я державника, Єжи Гедройц займає окреме й особливе місце. Це місце – з іншого боку тих позицій, які в польській політичній думці зазвичай отримували найбільшу підтримку.

Право на це місце йому дає, зокрема, ставлення до російського питання. Система його поглядів на стан і майбутнє відносин Польщі та Росії ґрунтовно відрізняється від бачення політиків, ідеологів і публіцистів, які в Польщі справляли вплив на громадську думку, державну стратегію та партійні програми.

Цим програмам притаманна яскрава риса, спільна незалежно від того, що їх відрізняє одна від одної: вони звернені до минулого, там шукають причин польських поразок і російських переваг, а головне – з нього черпають підстави оцінок теперішньої ситуації у країні – хоча вона цілковито нова і не підлягає порівнянням. Концепцію Гедройца, навпаки, вирізняє настанова на те, що на Польщу ще тільки очікує.

Судячи з жалобних панегіриків, заслугою Гедройца передусім є ось що: він ніколи не мав сумнівів, що Польща відновить свою незалежність, підтримував у читачів «Культури» віру в неухильність цієї події і слушно передбачив момент і обставини її приходу. Все це правда, тут неможливо переоцінити роль «Культури». Однак про незалежність розводились і мріяли всі, як згодні хоча б на те, що її заміняло, так і ті, що не хотіли незалежності інакшою, ніж у старих кордонах. Ось тому в Польщі толерували й вихваляли графоманію подвигу, особливо збройного. Саме цей феномен мав на думці Норвід, писавши:

«А у нас? Завжди книга

Виходить запізно. А ось подвиг нас зарано двига».

Тож Гедройцеві вдалася безпрецедентна річ: він був чи не першим, хто зумів спростувати цей гіркий роздум шістсот

тридцятьма сімома номерами свого щомісячного часопису. Можна твердити: головна заслуга Гедройца полягала в тому, що він зарані окреслив умови, доконечні для утримання й забезпечення незалежності. Не – здобуття її на коротший чи довший термін, а забезпечення й утримання.

На відміну від усіх практиків боротьби й теоретиків домовленостей, свідомо відійшовши від давніх суперечок, від етнічних фобій, національних передсудів, панівних настроїв і часткових інтересів, Гедройц окреслив ці умови з рідкісною відвагою і рішучістю, що зростала з роками. Згідно з його концепцією питання відносин Польщі з Росією і – увага! – поляків із росіянами є ключовим. Навіть більше, Гедройц першим, долаючи спротив, вбив у голови «ази розуміння того, що “советський” – не те саме, що російський, український чи білоруський» – як сказав про це Анджей Дравич⁷². Без цієї елементарної і повторюваної знову і знову операції кого б могла переконати стратегія «Культури»?

* * *

Спробуємо тут коротко пригадати, в чому полягала ця стратегія і, що не менш важливо, які з неї випливають висновки. Проте спершу варто з'ясувати, чому ми говоримо про концепцію Гедройца, якщо редактор «Культури» відмовлявся від публікації своїх програмових статей.

Звичайно, лінію часопису було легко розпізнати, спостерігаючи за добром тем і авторів «Культури». «Культура» аж ніяк не була еkleктичним часописом. Легенду про толерантність Гедройца витворив не лише його звичай друкувати без коментарів навіть лайливі листи, а передусім друкування текстів, які геть не відповідали його поглядам, однак за наявності двох умов: вони мали бути створені талановитою людиною і давати простір для переконливої дискусії. Він, проте, рішуче відкидав усе, що тягло польську справу вниз, назад, у трясовину провінції. Особливо він не терпів ендецтво у будь-якому вигляді – і якраз через ставлення цього угруповання до Росії з одного, й до України, Білорусії, Литви – з іншого боку. Важко уявити собі, щоб він запрошував до співпраці Енджея Гертиха або, з іншого боку,

⁷² Анджей Дравич (1932–1997) – історик польської літератури, русист, перекладач, професор Варшавського Університету.

Адама Бромке⁷³. Через поступки цензурі він відвернувся від Анджеевського. Навіть із Герлінгом розійшовся через різницю в поглядах. Однак усе це дає підставу тільки для опосередкованих оцінок.

Лише 1993 року на шпальтах «Культури» з'явився розділ «Нотатки редактора», який переважно присвячувався тим вітчизняним подіям, які заслугоували на уціплене коментування. Звичайно, важливим джерелом є й інтерв'ю, які в останні роки він часто давав пресі, радіо та телебаченню, проте Гедройц переважно використовував їх для конкретних зауважень і закидів, бо його мучила спрага безпосереднього впливу на перебіг польських справ, тож кожна таку нагоду він розумів як можливість втрутитися. Він не витрачав часу на виклад власних засад, прагнув радше пришвидшити висновки.

Та найбагатшим джерелом є його листи. Кшиштоф Пом'ян твердить, що їх – кільканадцять тисяч. Мабуть, можливо було б вибрати досить цитат, які б підтверджували викладені тут тези. Проте це не є аж такою необхідністю. Вистачить того, що в нас є, щоб переконатися: пристрасстю й мистецтвом Гедройца було надихнути й захопити. Він умів захопити свого адресата лише початковим начерком несподіваної ідеї, здобути його прихильність до першого паростка ідеї, змусити розвивати шойно народжену думку, схилити до занедбання всіх інших завдань, щоб взятися тільки до тієї роботи, потрібність якої він довів кількома реченнями. Я відчув це на власному досвіді, коли в лютому 1969 року Густав Герлінг-Грудзінський з'явився у флорентійському готелі, щоб вручити новоспеченому емігрантові перші сторінки контрабандного рукопису «У першому колі» Солженіцина – і лист Гедройца з пропозицією (яку неможливо було відкинути) передкласти.

Не лише приголомшливий зміст таких пропозицій, проте так само й тон і стиль цих листів наказували негайно братися за виконання запропонованих завдань. Гедройц приступав *in medias res* (відразу до справи), без прикрас, вступів, реверансів і подібних викрутасів. Ці короткі пояснення зовсім не нагадують просторікувань, яких вимагають від викладача чи юриста. Якщо вже

⁷³ Адам Бромке (нар. 1928 р.) – професор, політолог, після 1945 р. в еміграції.

порівнювати, то було в них щось від чітко виписаних диспозицій голови штабу перед маневрами чи боєм. Проте нічого від адміністративної інструкції. Безпосередня постановка питання, відсутність дипломатичного, ухильного політесу радикально відрізняли ці листи від польської традиції писання на суспільні теми. Тон – принаймні тих листів, які я знаю, що переважно стосуються Росії – завжди справляв враження, що той, хто їх писав (а він не бачив Росії з 1919 року), має думку, ґрунтовану на безпосередньому досвіді, що вимагає лише послідовності. І чесності, про це Гедройц особливо піклувався. Інформація у нього завжди була якнайкраща, й він ґрунтовно порівнював різні джерела.

Цат-Мацкевич⁷⁴ стверджував, що публіцист насправді є політиком, тимчасово позбавленим виконавчої влади. Гедройц не чкав, аж той час сам по собі промине. І ніхто з нас настільки дієво не звернувся до тієї беззбройної влади, яку його земляк Міцкевич називав «урядуванням душами», і не став «володарем думок».

* * *

Книжкою, яка на багатьох інтелігентів мого покоління справила особливе враження, була праця англійського вченого Джуліана Гекслі «Про що я смію думати?» Розмови з Гедройцем і його листи змушували ставити собі це славетне запитання й шукати відповіді над парфянською пасткою. Вимоги, що містились у цих листах, змушували адресата працювати понад можливості його духу й розуму. Гедройц наділяв своїх людей *сміливістю* перевершувати власну міру, збуджував їхні найкращі, занедбані доти здібності, схиляв розвивати їх.

Гадаю, що саме цим пояснюється випадок із Юліушем Мєрошевським.

Саме Мєрошевський став найважливішим публіцистом «Культури», якого найбільше читали, саме він насмілювався думати в такий спосіб, що був найдалшим від заялжених діагнозів і перспектив, які загал вважав очевидними. Це Мєрошевський письмово сформулював програму східної політики часопису й провів десятки битв із його супротивниками.

⁷⁴ Станіслав Цат-Мацкевич (1869–1966) – польський письменник і публіцист. У 1922–1939 рр. – редактор віденської газети «Слово». В 1954–1955 – прем'єр-міністр і міністр закордонних справ еміграційного уряду в Лондоні. Після 1956 р. повернувся до Польщі.

Ім було досить – а більшість із них походила з Кресів⁷⁵ – хоча б такого речення:

«Нам необхідно шукати контактів і порозуміння з росіянами, які готові визнати право на самовизначення українців, литовців і білорусів. І, що найважливіше, нам самим потрібно раз і назавжди відмовитися від Вільнюса, Львова й будь-яких планів чи політики, які б мали на меті встановлення за сприятливої кон'юнктури нашого верховенства на Сході коштом названих народів».

Коли він це писав, то видавався рупором Гедройца. Насправді він був чимось більшим – предметом його редакторської гордості за дієву силу думки, що дає талантам крила. Співпраця цих двох людей була винятково рідкісним випадком справжнього симбіозу, не нав'язаною якимсь різновидом залежності. І сьогодні очевидно, що найбільшу користь від цього мав саме Мєрошевський.

Має слушність Рафал Габельський, зазначаючи у вступі до «Фіналу класичної Європи» Мєрошевського: «Хоча до війни його прізвище не було невідоме, його напевно не вважали видатним публіцистом». А в часописі Гедройца Лондонєць став (за словами Анджея Міцевського) найпершим публіцистом Речі Посполитої. Вельми поліпшився навіть стиль його статей, хоча й надалі в них справляли враження окремі афористичні фрази, а не загальний і несподіваний хід розумувань. Їхньою сильною стороною був розмах політичної уяви, яка сягала якнайдалших наслідків ситуації, про яку йшлося. Лондонєць є автором вислову, що часто повторюють у Польщі, не бажаючи однак робити з нього висновків:

«Причиною більшості катастроф в історії була не відсутність реалізму, а відсутність передбачення. Реалістів скрізь забагато – чого нам бракує, то це людей, здатних уявляти майбутнє».

Пишучи ці слова, він напевно мав перед очима Єжи Гедройца. Це його погляд на майбутнє, що вимальовувалося перед Польщею, дав Мєрошевському сили успішно захищати їхню спільну думку. Отже, коли ми говоритимемо про концепцію Гедройца, не забуватимемо про Мєрошевського. І *vice versa* (навпаки).

Слід особливо наголосити, що термін «передбачення», який ми тут вживаємо, неодноразово сприймався помилково. Гедройц

⁷⁵ Креси – назва східних земель, які входили до складу I і II Речі Посполитої.

не мав нічого спільного з політичними пророками, на нього не сходило осяяння. Він не вірив у дива. Важко знайти тверезішого політика, тобто такого, що розмірковує на віддалі від ілюзій і емоцій. Його програма була вислідом точного прорахунку, який виявив, що існує тільки один реальний шанс відновлення й утримання Польщею справжньої суверенності. Він діяв як провідник, що знає: з печери є вихід, однак лише один.

* * *

Незалежність була «пунктиком» Гедройца. Відомо, як він піклувався про незалежність часопису. Незалежність держави він вважав *conditio sine qua non* природного розвитку взагалі всіх суспільних процесів. Він знав усі історичні викривлення цих процесів у Польщі і всі їхні фатальні наслідки, проте найзагрозливішим фатумом держави та суспільства вважав страхітливе геополітичне становище країни.

Це було становище колоска між двома жорнами, які його трощать.

Польща була єдиною великою державою в Європі, розташованою між двома набагато від неї потужнішими й населенішими країнами, що дедалі збільшували свою потугу. Вона перебувала в цьому становищі протягом усіх тих століть, коли природним, найпростішим способом зростання потуги та багатств країни була територіальна експансія, якій із захопленням віддавалися всі держави. Що тут приховувати, й сама Річ Посполита вдавалася до цієї процедури, хоча й без надмірного завзяття, бо сама обрубала руки власній виконавчій владі. Зрештою вона стала здобиччю сильніших сусідів. На дуже тривалий час і навіть не один раз.

Той, кого переслідував привид отих жорен, мав, як відомо, небагато способів запобігти злу й усі вони виявилися безрезультатними. Першим способом була угода, вона дала наслідки там, де мельника (австрійського) хтось геть сторонній змусив збільшити вільний простір, а в усіх інших випадках вона полягала в тому, що наш народ називає компромісом кийка та м'якого місця. Другим була боротьба – чи опертям були власні сили, не надто добре озброєні, чи плекалися сподівання на втручання гаданих союзників. Метою боротьби мало бути витіснення окупантів із польських земель. Навіть у разі успіху (який зрештою якось трапився сам) це означало лише повернення до геополі-

тичної ситуації *quo ante* (попередньої). Після переможної битви та сама загроза й надалі тяжіла над Польщею. І мала б повертатися доти, доки обидва жорнові камені згідно крутяться проти Польщі, а їхній вид і форма не підлягають змінам.

* * *

Він роками ходитиме у Бельведері,
Пілсудський ніколи не повірить у сталість.
І бубонітиме: «вони нападуть».
Хто? Він покаже на Схід, на Захід.
«Колесо історії я притримав на мить».

Можна поручитися, що ці рядки Мілоша з «Постичного трактату» Гедройц повторював про себе найчастіше. Інші, усвідомлюючи становище Польщі, яка після Другої світової вже була цілковито замкнена в єдиній сфері впливу, впадали у розпач.

А ось Гедройц усвідомлював, що для виходу з фатального становища можна зробити дещо таке, що й угодовці, й повстанці та конспіратори вважали не вартим обмірковування, адже це – неможливо, недосяжно, недоречно: змінити геополітичне становище країни. Гедройцеві йшлося не тільки про те, щоб витіснити окупантів з країни, а і про те, щоб пришвидшити процес їхньої метаморфози й використати цей переломний момент для утвердження незалежності Польщі назавжди.

Проект здавався абсурдним, бо він міг зреалізуватися лише за такого збігу обставин, який на думку загалу досить тривалий час вважався невірогідним. Передусім ішлося про безкровний розпад Радянського Союзу і здобуття незалежності народами, розташованими між Росією та Польщею. Саме цей збіг обставин Гедройц зразу ж визнав єдиним реальним шансом відновлення Польщею справжньої суверенності й поставив на цю карту все. Коли виявилось, що він мав цілковиту слушність, його турбувало лише одне: схилити поляків до того, щоб вони зробили висновки з докорінної зміни нашого становища, яке досі було фатальним. Він передбачив і цю зміну, й те, що висновків не буде зроблено.

Він міг цілковито віддатися грі на Найближчому Сході, тому що мав на руках другого туза – йдеться про практичне виключення загрози німецького реваншу, можливість *Drang nach Osten* можна було винести за дужки.

Це трапилося не тільки тому, що Райх зазнав поразки, а Західну Німеччину окупували союзники. І зовсім не тому, що Польща входила до складу соціалістичного табору, а її кордони захищали його збройні сили. Тверезі розрахунки підказували політикам з багатого уявою, що польські західні землі є найзручнішим обмінним капіталом, завдяки якому Сталін може купити угоду з Німеччиною – навіть після її об'єднання з його чи без його ласки. Тому Гедройц мріяв, щоб відновився Бісмарківський союз і найважливіша країна Європи була б вирвана з-під опіки США. Старші мешканці Щеціна ще пам'ятають тривалий стан невагомості, в якому жило місто. І ось ці розрахунки було піддано сумніву – ФРН було прийнято до НАТО й до Європейської Унії, а головне – їх позбавила традиційного сенсу економічна революція, яка на Заході – після Другої світової війни – зробила не вигідною, а отже й непотрібною, територіальну експансію. Доказом і прикладом цього став процес деколонізації. Його не пережив лише СРСР: про це варто ще раз нагадати.

Німецький аргумент Гедройц оцінив одразу: доказом його намірів і політичної інтуїції було видання Літературним інститутом «Щоденника подорожі до Австрії та Німеччини» Єжи Стемповського вже в 1946 році. Це була перша після війни спроба побачити в німцях людей. Однак переконати співвітчизників поглянути по-новому на нові перспективи можна було тільки скерувавши їхній погляд на Найближчий Схід. Тут треба було вимагати зречень – не лише відмовитися від Вільнюса та Львова, а й відкинути упередження щодо литовців, білорусів і передусім – українців. Докорінне виправлення стосунків із цими народами, відмова від будь-яких спроб домінування над ними, визнання їх союзниками – Гедройц поставив у центр свого проєкту. Навіть більше – він вважав усе це етапом і доконечною умовою принципового й далекоюсяжного оздоровлення відносин Польщі з Росією. Насправді саме це він вважав кінцевою метою.

Свою стратегію Гедройц ґрунтував на тезі, що перехід до процесу оздоровлення раніше чи пізніше стане природним наслідком не тимчасових розрахунків, а невідворотних змін. Каталізатором цих змін будуть національні конфлікти, які розірвуть імперію, принципово змінять геополітичне становище і Росії, і Польщі – й тільки це дасть змогу досягти справедливої угоди, оскільки її буде укладено між рівноправними сторонами.

Взагалі-то Мерошевський розраховував на внутрішню сволоцію системи, Гедройц вважав, що її реформування є неможливе.

Прикметно, що Гедройц мало уваги приділяв комуністичній ідеології, мав її за виїдене та гниле яйце; не її він вважав тим, що скріплює Радянський Союз. Навіть більше, він розумів, що такої думки насправді дотримуються й партійні боси всього соціалістичного табору, остання директива Кремля була важливішим символом віри, ніж усі сторінки «Капіталу». Він толерував незграбний термін «советизм», щоб дати зрозуміти читачам, про що взагалі йдеться. Все інше стало цілком зрозуміле з публікації «Головних течій марксизму» Лешека Колаковського.

* * *

Як відомо кожному сумлінному учневі, імперії відрізняються від інших держав тим, що сенсом їхнього буття є розпикування ліктями на карті, тобто – поглинання щоразу нових народів... «Що не росте, те гние» – цей девіз гофмейстера Катерини II, хитромудрого Олександра Безбородька, став гаслом закордонної політики російського царату. На шляхах розростання першою опинилася Польща, вічний суперник, тоді вже обезвладнений.

Приводом суперництва з обох боків було бажання панувати над землями й багатствами сусідів, тобто – знову ж тих самих білорусів, литовців, українців. Здобуття цими народами незалежності мало усунути самий предмет конфлікту Польщі та Росії. Ясна річ, якщо обидві сторони відмовляться від спокуси повернення до колишньої ролі.

Тут треба обов'язково пригадати міркування, надруковане в «Культурі» 1975 року. Ці кілька слів пояснюють, чому Гедройц із Мерошевським не розглядали питання УЛБ у протиставленні до російського питання. Водночас у цьому уривку йдеться про одну з вказівок, які роблять концепцію «Культури» й досі вкрай потрібним знаряддям сучасної та наступної східної політики Польщі. Лондонськ писав так:

«Якщо ми з метою спрощення назвемо територію, що обіймає Україну, Литву та Білорусь, абрєвіатурою УЛБ, то слід сказати, що в минулому – а подекуди й нині – територія УЛБ була чимось більшим, ніж тією кісткою, яку не могли поділити Польща та Росія. Територія УЛБ визначала форму польсько-російських відносин, прирікаючи нас або на імперіалізм, або на сателітство.

Справжнім божевільям є припущення, що визнавши проблеми УЛБ російською внутрішньодержавною справою, Польща зможе вирівняти свої відносини з Росією. Супротивство між Польщею та Росією на цих територіях завжди мало на меті встановлення чиєїсь переваги, а не добросусідських польсько-російських відносин».

Той, хто бажає тих добросусідських відносин, має погодитися, що незалежність народів УЛБ є не лише найпростішою гарантією, а й передумовою того, що Росія відкине давній імперіалістичний шлях і вступить на новий – а саме той шлях інтенсивної економіки, який не вимагає ні захоплення території, ні експансії та збройних конфліктів, шлях, яким пішли всі великі держави, ще вчора колоніальні, від Англії чи Голландії до Японії чи Німеччини. Із ненайгірше помітною користю для себе та сусідів.

А той, хто сумує за васальними відносинами ПНР із СРСР – той розповідає казки про прихильників Гедройца як про «ОУН-івське лобі», як пише ендецька «Мисль польська». Тим часом Гедройц, який прагнув розпаду імперії і був переконаний, що незалежність України є бар'єром на старій, згубній дорозі до імперських кордонів – вбачав у ствердженні цієї незалежності передусім передумову набагато ширшого процесу. Йшлося про нове місце Росії в Європі, про такі її гаразди, які ліквідують бажання й потребу агресії і розростання чужим коштом. «З ким межує СРСР? – Запитувало міфічне вірменське радіо. – З ким захоче».

У програмі «Культури» не проглядало зведення Росії до розмірів і значення Великого Московського князівства, ніхто на її шпальтах не домагався розпаду федерації, ніхто не вмовляв росіян, що *small is beautiful* (маленьке є гарне). А ось про чеченців, як і про всіх, включення яких до складу російської федерації не може обґрунтувати ні їхнє прагнення, ні навіть географія, в «Культурі» писали відверто. Зрештою Гедройц висловився і проти приниження тих росіян, які стали меншістю в нових республіках. А також у Польщі.

Про ставлення до Росії та росіян цього тверезого чоловіка нехай свідчитимуть не лише постійні згадки про читання російських книжок в «Автобіографії в чотири руки», а й те, що – на прохання Гедройца – Земовіт Федецький⁷⁶ поставив новий хрест, якого він

⁷⁶ Земовіт Федецький (нар. 1923 р.) – польський перекладач російської літератури.

приніс на власних барках, на забутій (вона загубилася на вольському кладовищі) могилі мислителя Дмитрія Філософова. Гедройц познайомився з ним у двадцятих роках у варшавському білосемігрантському клубі «Домик в Коломне». Після смерті Ірини Гловайської, керівниці тижневика «Русская мысль», я отримав факс із дорученням Гедройца написати про неї «гарно й палко». А в останньому 637 номері часопису єдиним поетичним твором на смерть його редактора стали два вірші Наталії Горбаневської. чудової російської поетеси і члена редакції «Новой Польши».

Нагадаймо також, що наступного дня після похорону Єжи Гедройца на католицькому цвинтарі в Ле Месніл-Леруа, на восьмирицю його смерті, згідно з його останньою волею було проведено урочисту панахиду в православному соборі Олександра Невського на вулиці Дару в Парижі.

* * *

Павел Герц⁷⁷ був автором крилатого виразу: нещастя Росії полягає в тому, що вона не слухала своїх великих письменників, нещастя Польщі в тому, що вона своїх слухала.

І подумати тільки, що Герц якнайсумлінніше і якнайдбайливіше видав, додав коментарі й зрозумів твори Красінського⁷⁸, й серед них – його листи. З-поміж них є славетний (однак не всім відомий) лист до батька про характер поляків або лист до Чешковського⁷⁹ від 21 травня 1848 року. Такі письменницькі голоси варто було послухати.

Тож можна вважати, що не поети, а історики справили найбільший вплив на спосіб мислення польського читацького загалу. Факти свідчать про те, що цей вплив був невдалим.

В істориків був авторитет і аудиторія, цензура не надто їм набридала, їхньої науки ніхто не називав вигадкою, не шарпали їх прихильники іншої поетики, їм не доводилося конати в притулках. Вони не вимагали від своїх читачів музичного слуху, запам'ятовування сотень рядків і знання про те, що таке оксюморон. Обов'язки вихователів вони виконували не щодо

⁷⁷ Павел Герц (1918–2002) – польський поет, есеїст, перекладач.

⁷⁸ Зигмунт Красінський (1812–1859) – польський поет і драматург часів романтизму. Один з трьох так званих польських поетів-пророків (разом з А. Міцкевичем і Ю. Словацьким).

⁷⁹ Август Чешковський (1814–1894) – польський філософ, громадський діяч, співтворець польського месіанізму.

жменьки аматорів, а щодо всієї нації: вони давали знання – знання про Польщу – всій вчительській громаді. Телебачення не було, тож вони були єдиними менторами мас – поруч із священництвом; найвидатніший представник найвпливовішої школи істориків Валеріан Калінка, зрештою, якраз і був священником. Сучасність залежала від загарбників, проте все минуле було польським. По раду, втішання, приклад зверталися до історика. Так було після поділів Польщі, однак цей рефлекс залишився й у період міжвоєнного двадцятиріччя, хоча тоді історичні істини переглядалися і втрачався смак до апіорних суджень. У ПНР, справді, зразу після війни перед істориками зачинили найважливіші архіви – і змусили їх до фальшувань. Якщо фальшування траплялись і раніше, вони не були примусовими.

Ми зовсім не хочемо тут применшити їхні заслуги. Відкрите вивчення таємних архівів Берліна та Відня, здійснене Калінкою⁸⁰, великий і сумний історичний синтез, здійснений Бобжинським⁸¹, шедеври пера Ашкеназі⁸² належать до найбільших досягнень не лише історіографії, а й загалом польської культури. Гірше, що – принаймні від часів поділів Польщі – історики у нас виконували обов'язки ідеологів і публіцистів. Так уже повелось у світі, що історичні описи давали пояснення й підгрунття певній тенденції, однак у Польщі це стало національною місією. Історія стала пророкуванням, хоча передбачати вона могла лише минуле.

Під тиском цензури на батьківщині й очікувань емігрантських громад історики стали суфлерами партій, серед них і партій повстанських. Драматичні й пекучі актуальні питання з'явилися в їхніх виданнях ретроспекти як приклади, взяті з минулого. Публіцисти з ласки Божої, такі як Мохнацький⁸³ чи Свентоховський⁸⁴, бралися за писання історичних праць, щоб посягати сумнів щодо думки інших очевидців подій і надати своїм

⁸⁰ Валер'ян Калінка (1829–1886) – польський історик, публіцист, співтворець так званої крайової історичної школи.

⁸¹ Міхал Бобжинський (1849–1935) – польський історик і політик консервативного напрямку.

⁸² Шимон Ашкеназі (1866–1935) – польський історик, дипломат, професор Львівського університету.

⁸³ Мауріці Мохнацький (1804–1834) – польський еволюціоніст, політичний публіцист, учасник Листопадового повстання 1830 р.

⁸⁴ Александер Свентоховський (1849–1834) – польський публіцист, письменник, філософ, головний ідеолог так званого варшавського позитивізму.

теперешнім прислужникам боеприпаси. Застарілі, бо в Польщі, має слухність поетка, нічого не трапляється двічі. Крім поділів.

Отже, не лише ідейні баталії, а й практичні суперечки стосовно політичної чи навіть військової стратегії велися за допомогою історичних аргументів і – переважно – панівну роль у цьому відігравали історичні праці. З плином часу щораз частіше бажалось аргументів, які б потішили в горі. Настанови краківської школи призабулися. Цю тональність, що поволі опановувала історіографію, потужно зміцнив Сенкевич⁸⁵. Мабуть, ніде у світі вислів *Historia magistra vitae* (Історія – навчителька життя) не виявився настільки шанованим і настільки хибним.

Причина була ясна, як п'ять пальців. Дослідження, суперечки та пристрасті польських істориків кружляли майже винятково навколо двох питань. Угодовці з одного боку, а прихильники боротьби – з іншого, пропонували цілковито різні відповіді, однак стосовно змісту цих питань панувала згода. Помилкою була не постановка цих питань, а віра в те, що відповідь буде придатною в зовсім інших умовах.

Першою проблемою було питання причин занепаду Польщі, поділів і втрати державності. Висновки з аналізу та дискусій на цю тему практично не було взято до уваги, коли настала слухна мить – у 1918, 1939 й навіть 1989 роках.

Другою було запитання, яке Томаш Лубенський⁸⁶ цілковито вмістив у назву своєї блискучої книжки – битися чи не битися?

Та навіть його розглядали лише у світлі давнього досвіду. Якщо хто й розмірковував на цю тему в перспективі передбачуваних імовірностей, то зазвичай приймав за сталі величини міць, альянси і становище супротивників, а також гадану готовність до дій бажаних союзників. Висновком могло бути (й було) самовбивче повстання або капітуляція разом із колаборацією.

Виняткове місце серед тих сталих величин займала й досі займає впевненість, що особливості устрою в Росії й так званого російського національного характеру є незмінні.

⁸⁵ Генрик Сенкевич (1848–1916) – польський письменник, автор історичних романів, лауреат Нобелівської премії у 1905 році.

⁸⁶ Томаш Лубенський (нар. 1938 р.) – польський письменник і есеїст, редактор місячника «Нові книжки».

* * *

Усе ця довга ретроспектива потрібна нам була лише як контрастне тло для постаті Гедройца й тактики, яку він майже від самого початку пропагував на шпальтах «Культури». Епіграфом міг би слугувати вислів Мерошевського, сформульований трохи згодом:

«Еміграція завжди думає про відновлення минулого. Проте народи завжди борються не за минуле, а за майбутнє».

Важливою причиною розходжень між гуртом «Культури» і табором лондонської еміграції було те, що в Лондоні приймали традиційні звички, стереотипи і скомпрометований стиль політичної поведінки як гідну пошани традицію. Суперечка щодо поділів Польщі поступилася місцем суперечці про причини версенневої катастрофи і вишукування винуватців. Місце Бобжинського зайняв Кукель⁸⁷, замість «Паломника з Добромила» молодь читала «Вечори під дубом» Зигмунта Новаковського⁸⁸. Однак серед національних міфів на першому місці зберігався міф достохвальної поразки; наступником Сікорського став не переможець битви під Монте-Касіно⁸⁹, а очільник програного й приреченого на поразку Варшавського повстання.

У цій атмосфері Гедройц друкує «Трансатлантику» Гомбровича, найголосніший ляпас національній пишномовності. Видає книжки Бобковського⁹⁰, Пьотра Гузи, Страшевича⁹¹, персвертаючи з голови на ноги образ поляка як гарцера-переростка. І, нарешті, розпочинає видання «Історичних зошитів».

Авжеж, Гедройц не зневажав історію, не повторював за Генрі Фордом, що «history is bunk» («Історія – це тріскотня»). Він не

⁸⁷ Маріан Кукель (1885–1973) – польський історик, після 1939 р. в еміграції.

⁸⁸ Зигмунт Новаковський (1891–1963) – польський публіцист, у міжвоєнний період редактор впливової краківської газети «ІКС» (Ілюстрований щоденний кур'єр), з 1939 р. в еміграції.

⁸⁹ Монте-Касіно – узгір'я в центральних Апеннінах в Італії, за захоплення якого велася зброяна суперечка 17–19 травня 1944 року і яке завойовував польський Другий корпус під командуванням генерала В. Андерса. У битві загинуло понад 900 вояків.

⁹⁰ Лиджей Бобковський (1913–1961) – польський письменник і публіцист, від 1939 р. в еміграції, співробітник «Культури».

⁹¹ Чеслав Страшевич (1900–1963) – польський публіцист і письменник, співробітник «Буду Молодих» і «Політики», редактором яких був С. Гедройц, з 1939 р. в еміграції, співпрацював з «Культурою».

хотів залишати її на відкуп недобитків довоєнних партій, він хотів передусім доказово перепинити хвилю поширюваної в Польщі брехні й зібрати максимальну кількість свідчень очевидців – ще живих, які знали правду й були втаємничені в залаштункові секрети.

Ця неоціненна ініціатива мала той наслідок, що найновіша польська історія вже ніколи не буде для майбутніх дослідників мінним полем. Бо Гедройцеві йшлося саме про історію, а не про Великий сейм чи альянс із Прусією. Особливу роль відіграли ті томи «Зошитів» і ті книжки Літературного інституту, в яких йшлося про Росію і поляків у Росії.

Саме Гедройц випустив у світ «На нелюдській землі» Юзефа Чапського, «Інший світ» Густава Герлінга-Грудзінського, «Тінь Катині» Станіслава Свяневича, «Після визволення» Вікторії Красневської, тобто Барбари Скарги, й численні спогади засланих, полонених, в'язнів.

Проте водночас вийшли у тому ж видавництві спогади колишніх польських комуністів, яким вдалося вирватися з СРСР, приміром, оповідання Вацлава Сольського чи «Залишилося з учти богів» Ігоря Неверли. Ще перед тим Гедройц видрукував «Польсько-російську entente cordiale» (сердечний альянс) Вацлава Ледніцького, твір про важливий епізод співробітництва в Думі лібералів обох народів. Постійний розділ нотаток з радянщини вів Міхал Геллер (Адам Кручек), видатний історик, автор «Історії Російської імперії», яка нарешті з'явилась у Польщі. Вийшли три номери «Культури» російською мовою. І нарешті – польські переклади тих творів російських письменників, яких на батьківщині ніхто на насмілювався публічно читати, не те, що видавати. Першими були оповідання Терца (Синявського) і Аржака (Даніеля), які потаємно доправили безпосередньо польському видавцеві, Гедройцеві, і «Доктор Живаго» Пастернака. Згодом, по сторінці, по аркушу почали надходити машинописи Солженіцина, його повістей («Раковий корпус» переклав Юзеф Лободовський) і «Архипелагу Гулагу», які мандрували, так би мовити, до мене у Рим. І так далі.

Існувало дві найважливіші риси цього величезного блоку російських творів і творів про Росію. По-перше, це було зібрання картин і інформації, яка мала збуджувати не зневагу та ненависть, а співчуття, солідарність і зацікавлення настільки схожими долями. По-друге, це був підбір доказів того, що Росія,

звичайно, відрізняється – однак не лише від решти світу, а й від Росії колишньої і Росії наших освячених традицією уявлень. Що СРСР є деспотією набагато страшнішою від царської, проте – і на це є вагомі причини – ще й іншою. І що в ній є люди, які прагнуть змін.

Література соціалістичного табору, російська та польська, зруйнувала найулюбленіший з-поміж польських стереотипів – покірного росіянина, котрий шанує тільки владу багата. У таборах були не лише невинні жертви, мільйони серед покараних за 58-ою статтею кинув тоді зовсім не героїзм неволі.

* * *

Від абсолютної більшості не лише співвітчизників, а й відомих у світі советологів, знавців, що бували й у Кремлі, експертів минулого й майбутнього Росії, Єжи Гедройца відрізняла відсутність одного передсуду: фаталізму. Як холодний політик він не вірив у незмінність національної долі й національного характеру. Пам'ятаю, як його розвеселив фрагмент зі спогадів Бакуніна, який – тривалий час проживши в Німеччині – вирішив, що це є ідеальна нива для пропаганди анархії, оскільки німецький народ складається з індивідуалістів, позбавлених державного мислення. Гедройц провів серед росіян дитинство та молодість і не привіз до Польщі враження, що мав справу з вовчулаками. Він поділяв і мою думку: те, що ми вважаємо за національний характер росіян, є специфікою їхньої влади. Дозвольте тут нагадати, щоб зробити розумування ближчими до сучасності, про що на шпальтах «Культури» 1999 року я мав честь полемізувати з професором Річардом Пайпсом. Його відомі праці про історію Росії та більшовицьку революцію здалися мені позначеними таким самим детермінізмом, що відомий у Польщі з багатотомного дослідження Яна Кухажевського під промовистою назвою «Від царату білого до червоного».

Гедройц був далекий від детермінізму. Якби він вважав, що державна форма імперії є єдиним напередвизначенням Росії, він не взявся б до нелегкої справи створення й поширення своєї концепції й вирішив би, що питання незалежності Польщі є наперед програне. Він вважав, що ворогом Польщі є не Росія як така, а імперія. Він також мав змогу переконатися, що серед самих росіян не бракує прихильників такої думки так само, як не бракує серед поляків завзятих її супротивників.

Щоб увиразнити й урeальнити це ключове питання, спробуймо вдатися до способу антитези.

* * *

Далекоглядність, громадянська мужність, вірність принципам, проте головне – зміст концепцій Єжи Гедройца дали змогу сказати відразу, що ми бачимо його з протилежного боку позицій, що були і є помітні в польському політичному житті занадто добре й занадто часто. Найвиразнішим і, напевно, найповнішим уособленням цих позицій мені здається Александер Бохенський.

Я вибрав його, бо він іде найдалі в напрямку, протилежному до завдань, які ставив собі Гедройц, бо він найпрозоріше формулює висновки, бо він аргументує їх з великим знанням історичних джерел і будь-яких коментарів до них. Одним словом, він чудово підготований до захисту своїх тез і своєї діяльності. Їхньою вадою було не те, що вони діаметрально відрізнялися від концепцій і починань редактора Гедройца, а те, що вони виявилися спершу малодушними, а наприкінці – хибними.

Це неабияка постать. Він був – так само талановитим – братом Юзефа Бохенського⁹² (батька Інносентія ОП), відомого логіка з Фрайбурга, й Адольфа Бохенського, публіциста та політолога, який проголосив, що «з цієї війни не годиться повертатися живим», і це невдовзі справдилося. Це Адольф першим побачив у Гедройцеві «найсерйознішого в нашому покоління кандидата у прем'єр-міністри». Всі троє були співробітниками Гедройца за часів «Бунту молодих». До речі, Александер там захищав, за прикладом Гедройца, українську меншину від репресій. Проте незабаром їхні дороги розійшлися. В «Автобіографії в чотири руки» Гедройц зауважує, що майже відразу після вересневої катастрофи він отримав у Бухаресті поштівку з окупованої Польщі від Оля Бохенського: «Не дурій, повертайся, створюємо уряд». Він коротко коментує:

«Ольо був принциповим колаборантом, схильним після поразки у війні співпрацювати навіть із Німеччиною. Однак він відрізнявся від Студницького тим, що розширив цю практику

⁹² Юзеф Марія Бохенський (1902–1995) – священник-домініканець, історик філософії, логік, між 1948–1972 рр. – професор Університету у Фрайбурзі у Швейцарії, співпрацював з «Культурою».

на Народну Польщу. Адже саме він вигадав Болеслава П'ясецького⁹³».

Щоправда П'ясецького вигадав генерал Серов, проте залишається фактом, що саме Александер Бохенський очолював групу, яка з'явилась у приймальні Берута⁹⁴ і на запитання секретарки, Ванди Горської, відповів: «Прошу повідомити pana президента, що прийшли католики від pana Борейші». Так утворився РАХ⁹⁵ (Пакс), своєрідний шедевр політичної диверсії. Бохенський насправді був найсерйознішим його ідеологом, хоча і тримався в тіні.

Ця організація взялася за реалізацію завдань, абсолютно протилежних до стратегії та тактики «Культури». Заради зміцнення радянського домінування в Польщі вона нищила солідарність суспільства, почавши від церковної громади й закінчивши літературними взірцями. Найважливішою новинкою цієї тактики була ставка не на банальні аргументи раціоналізму, антиклерикалізму тощо, а навпаки – на весь арсенал національних фобій із німецьким страховищем і антисемітизмом напохваті. РАХ був надзвичайно вдалим схрещенням чорної сотні з червоною гвардією. Він об'єднав спадщину ендеків із більшовицьким доробком. Звернімося знову до Мілоша; у «Постичному трактаті» є слова: «[...] спадкоємицею ONR-у є партія», що здавалися дотепним висловом, а виявилися діагнозом пошесті, яка поширювалася під оздобним прикриттям. Ніхто в Польщі – до березня 1968 року – не насмілювався б настільки відверто проголошувати шовінізм і ксенофобію, ніхто не міг би пропагувати настільки крайнього і темного варіанту фігури поляка-католика, якби йому не гарантувала безпеку підкреслено прорадянська позиція, в якій він не раз клявся. Її підтримувало й

⁹³ Болеслав П'ясецький (1915–1979) – польський політичний діяч, у міжвоєнний період лідер ОНР Фаланга, 1952–1979 рр. – творець і голова РАХ (примітка 95).

⁹⁴ Болеслав Берут (1892–1956) – співтворець сталінської системи у Польщі, у 1948–1952 та 1954–1956 рр. І секретар ЦК ПЗПР (Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії), у 1947–1952 рр. – президент.

⁹⁵ РАХ (від лат. *мир*): суспільно-політичне об'єднання, створене 1945 р. До нього входили колишні діячі крайнього правого довоєнного угруповання Національно-радикальний рух Фаланга. Мав підтримку комуністичної влади, прагнув монополізувати діяльність католицьких осередків і посісти місце посередника між комуністичною владою і Католицькою церквою.

методичне переслідування української меншини в органі РАХ-у «*Slowo powszechne*» («Слово для всіх»). З цього і з будь-якого іншого погляду гідним спадкоємцем цього часопису є його сучасне втілення – «*Nasz Dziennik*» («Наш щоденник»). Читаючи цю писанину, Гедройц робив короткий висновок: «Вони невинуваті».

Що ж стосується Александра Бохенського, то визнаймо, що його статті та нариси тих часів незмірно вправніші й – це і справді так – порядніші, ніж друковані вихватки сьгоднішніх прихильників так званого російського вибору. Не говоритимемо про ведмежу послугу, яку вони роблять партіям, що раді були б відкараскатися від довголітньої залежності від Центру. Головне, що сьогодні в них немає того, що все таки мав Бохенський у 1945 році, а саме – переконаності: для Польщі немає іншої форми виживання, ніж статус протекторату СРСР.

Цю тезу він захищав у своїй «Історії дурості в Польщі».

Сама назва просто вражає, хоча те, про що йдеться у книжці, дає змогу їй саму визнати доказом продовження тієї ж історії. Її написано з запалом, майже таким, яким вирізнявся Ашкеназі. Її науковий апарат дуже великий. Її темою є обставини останніх років панування Станіслава Августа, перегляд поглядів польських істориків на питання поділів Польщі й аналіз причин цих поділів. Бохенський доляльно й широко цитує концепції, які поборює, а робить він це для того, щоб показати: Росія була проти поділів, бо хотіла заволодіти всією Польщею, а «заволодіти», на думку Бохенського,

«[...] означає зв'язати державу тісним союзом, мати в ній власну кліку, короля, що має власні інтереси, одним словом – фактичне становище ленного підданства».

Тут вдало й коротко викладено ідеал, досягнення якого вважали бажаним для Польщі люди з РАХ-у та їхні протектори.

Коронним аргументом Бохенського, що мав переконати поляків, аби вони ленне підданство СРСР приймали без фанаберій, було твердження, що царат зовсім не давав приводу для бунтів репресіями, а просто реагував на протести й повстання. Це – аргумент дискусійний, однак цінний. Він доводить, що царська Росія все ж визнавала римський принцип: *parcere subiectis et debellare superbos*.

А ось Сталін Вергілія не читав, ліквідував превентивно і впокорених, і гордовитих. Та й – дивним чином – полегшення в

країнах соціалістичного табору падали з неба після повстань. Приміром, гуляшний соціалізм в Угорщині чи милості Герекя після грудневих подій.

Не думаю, що Бохенський виголошував свої погляди з огляду на вигоду. Оскільки на ложі смерті (1999 року) він отримав один із найвищих польських орденів, слід віддати йому належне, хоча б вважаючи, що він усе це робив із найкращих міркувань. Зрозуміло, що до капітуляції про всяк випадок його схилила малодушність. Однак до тези про ленне підданство він дійшов, вбачаючи небезпеку попереду. Його гнітив той самий привид жорен, кліщів, млинових каменів, які весь час загрожують Польщі, привид, який переслідував і Гедройца.

Проте Гедройц не вірив ані у фатум геополітики, ні у вічність сатрапії, ні в тисячолітню імперію. За його життя безповоротно розпалося півдюжини імперій, серед них і радянська, і він не бачив причини, через яку, власне, в цьому разі треба полегшувати відступ від правила. А понадто – він не вважав, як Ольо Бохенський, що немає різниці між царською Росією та СРСР, що це – континіум, що ніхто й ніщо не змінить його змісту. Він пам'ятав часи Століпіна, який протягом лічених років змінив тисячолітнє рабське життя російського села і створив новий клас заможних господарів. Тому він не вважав, що Росія, лише Росія була приречена на вічне повернення тих самих форм управління й господарювання. Водночас він не мав ілюзій і щодо добродійних змін тієї самої матерії, з якої він шив для Польщі лакейське вбрання: він пам'ятав, що дали в 1968 році чехам і словакам їхня тривала покора і статечне угодовство.

* * *

Річ ось у чому: Гедройц не брав до відома тезу, що Польщі не вдасться уникнути ленного підданства, протекторату й васальної залежності. Він запряг весь свій розум і енергію для обмірковування планів, які б дали змогу ніколи не брати до уваги такої можливості. Він вважав, що якщо збавляє 55 років життя за редакторським столом, то аж ніяк не для торгів про напівсвободу.

Він вважав, що спокійного майбутнього Польщі не зможе забезпечити саме лише членство в НАТО. Звичайно, натівська парасолька захищає від опадів, однак Гедройцеві йшлося про щось більше – він прагнув для Польщі тривалої гарної погоди.

Забезпечити її може тільки усунення головного мотиву вічного конфлікту між Польщею та Росією й порозуміння з росіянами, які вже усвідомлюють, що імперіалізм вже нікому не дає користі. А оскільки так багато залежить від напрямку змін на Сході, треба намагатися зберігати там такі політичні умови, які унеможливають повернення колишньої загрози, а не лише захищають від неї.

Ось чому східну програму Гедройца можна звести до дуже короткого поєднання кількох найпростіших порад. На жаль, немає доказів, що ці поради усвідомлені й прийняті політиками, від яких залежить використання небувалої в польській історії кон'юнктури. Не менш потрібно, щоб з ними була ознайомена й громадська думка. Ось вони: все це – висновки з принципів, вироблених творцями «Культури».

Встановлення правильних і вигідних відносин Польщі з Росією є, зрештою, й необхідне, й можливе саме тому, що Польща позбулася статусу васала.

Цього можна досягти лише в разі одночасного виконання трьох умов:

а) якщо це не станеться коштом незалежності й життєвих інтересів спільних сусідів Росії та Польщі, передусім – України;

б) якщо Росія буде включена до європейських економічних структур, рівноправних за визначенням, які виключають будь-яку гегемонію, а за це гарантують добробут, що робить агресію анахронізмом;

в) якщо це станеться за свідомої участі самих росіян. Без росіян Росію змінити неможливо.

Наскільки важливою була для Гедройца реалізація цієї програми і якої ваги він надавав останньому пункту, свідчить справа «Нової Польщі», щомісячного часопису, що виходить з вересня 1999 року. Це була одна з останніх його ініціатив – і, можливо, остання, реалізацію якої він ще всиг побачити. Доручаючи авторові цієї статті таке завдання, навіть змушуючи до цього, він наголошував на необхідності зацікавлення й об'єднання такої групи російської інтелігенції, яка не лише захоче знати про Польщу трохи більше й розуміти причини наших дій і уявлень, а й усвідомить, що програма «Культури» сприяє не лише Польщі та Україні, а й самій Росії та її новій ролі в Європі.

Зауважмо, що ця програма досить далеко виходить за межі просто польсько-російських стосунків. У кожному разі – це перша програма, яку поляки простягають росіянам не на вістрі списа.

Величезною заслугою Єжи Гедройца є те, що він надовго перервав історію дурості в Польщі. Тепер не від когось іншого, а від самих поляків залежить, чи це буде лише пауза, чи це є поворотний момент в історії польської політичної думки.